

Mateusz Zieliński

Mitteleuropa – niemiecki sen o potędze.

*Plany zdobycia hegemonii nad Europą
Środkową. Od wizji zjednoczenia Niemiec do
myśli F. Naumanna.*

Gdańsk, grudzień 2009

Spis treści

Wstęp	3
Definicja Mitteleuropy	4
Koncepcje Mitteleuropy w XIX wieku	5
Myśl Fryderyka Naumanna	6
Zakończenie	9
Bibliografia	10

Wstęp

W pracy niniejszej zamierzam przedstawić koncepcję *Mitteleuropy* – ewoluujący przez blisko 150 lat program zjednoczenia Europy Środkowej. Praktycznie wszystkie plany takowej integracji, które poprzedzały chronologicznie „naszą” *Mitteleuropę* byłyby stworzone przez Niemców i państwu niemieckiemu przyznawały „pierwsze skrzypce” w realizacji tego zamierzenia. Najbardziej nas interesująca koncepcja Fryderyka Naumanna nie jest pod tym względem wyjątkiem. Jednakże zajmiemy się głównie nią, gdyż jest ona najpełniejsza z wszystkich „konceptji zjednoczenia” i cechowała się największą popularnością.

Definicja Mitteleuropy

Mitteleuropa to dosłownie z niemieckiego „Europa Środkowa”. Każdy, ktoś, choć trochę uważał na lekcjach geografii ma jakieś wyobrażenie, czym ta Europa środkowa jest. Jednakże podanie zwięzłej definicji zaczyna nastroczać dużych już trudności. Owy „środek” trzeba rozpatrywać nie tylko pod względem czysto geograficznym, ale też geopolitycznym.

Na przestrzeni dziejów rozumienie terminu Europa Środkowa zmieniało się. W XIX i na początku XX wieku rozumiano pod tym terminem wschodnie tereny II Rzeszy, zachodnie rubieże Cesarstwa rosyjskiego oraz prawie całe terytorium Austro – Węgier. W dwudziestoleciu międzywojennym, głównie za sprawą Emanuela de Martonne, za środek kontynentu zaczęto uważać tereny wchodzące w skład Niemiec, Polski, Czechosłowacji, Austrii, Węgier oraz Szwajcarię i Rumunię. Po II wojnie światowej wytworzył się bilateralny podział na bloki wschodni i zachodni, gdzie dopiero w latach 70. zaczęto wyróżniać dziwaczny twór o nazwie „Europa socjalistyczna” czy „republiki socjalistyczne Europy Środkowej”¹ W Niemczech przed zjednoczeniem widziało się tą kwestię dwójako: w RFN za Mitteleuropę uważano połączone obszary RFN, NRD, PRL i Czechosłowacji, zaś w NRD do tej grupy doliczano Austrię, Szwajcarię i Węgry z zastrzeżeniem, że wschodnie połacie Polski i Węgry to już *Europa Wschodnia*.²

Mitteleuropa, mapa wyznaniowa, rok 1901

¹ I. Gowerowska - Puchala, *Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu*, Toruń 1997, s. 8

² B. Barbier, *Mitteleuropa. Definicja geograficzna. Przegląd geograficzny*, luty – marzec 1992, s. 232

Chcąc opisać interesujący nas obszar narzędziami geografii fizycznej, pozwolę sobie powtórzyć opinię Izabeli Goworowskiej – Puchali o topografii Mitteleuropy:³

„Dominują tu trzy jednostki (...) równina niemiecko – polska, średniogórze i kotliny hercyńskie oraz wysokie łańcuchy i wielkie kotliny należące do kompleksu alpejsko – karpackiego. Równina (...) rozciąga się z jednej strony aż do Flandrii francuskiej, z drugiej niewyraźnie wtapia się w wielką równinę rosyjską”

„Góry – średnie masywy (...) jak też wysokie łańcuchy Alp i Karpat (...) Europa Środkowa jest (...) podzieloną na małe masywy i małe równiny (...)”

„Jednak nawet, jeśli istnieją różnice w stosunku do reszty Europy, to brak jednak wyraźnej granicy, szczególnie na zachodzie i południu. Należy przypomnieć, że i od wschodu (...) nie jest łatwa do wyodrębnienia.”

„Ogólnie rzecz biorąc (...) Europa środkowa ma klimat północnokontynentalny”

Po ogólnym zdefiniowaniu naszego „środka” w ujęciu geograficznym i geopolitycznym możemy przejść do sedna sprawy, czyli do Mitteleuropy jako zjawiska polityczno – gospodarczego w polityce niemieckiej, od powstania do upadku II Rzeszy (1871 – 1918). Niemiecka Mitteleuropa to termin bardziej historyczny niż geograficzny. Powstał w wieku XIX i oznaczał obszar zdominowany przez żywioł niemiecki nie tylko w wymiarze etnicznym, ale też ekonomicznym i gospodarczym. W niemieckiej literaturze takie rozumienie tego terminu trwało do 1945 roku, kiedy tak pojmowana Mitteleuropa stała się tematem tabu, ze względu na ciągłe nadużywanie i wreszcie skompromitowanie tej idei przez pravicową publicystykę Republiki Weimarskiej, ale głównie przez sterowane centralnie piśmiennictwo Niemiec hitlerowskich.

Koncepcje Mitteleuropy w XIX wieku

Pierwsze koncepcje „wspólnoty środkowoeuropejskiej” powstały jeszcze długo przed upadkiem Napoleona I. Już w roku 1800 powstaje książka autorstwa Johana Gottlieba Fichtego (1762 – 1814) „Zamknięte państwo handlowe”, w którym dowodził, że Niemcy, po zniesieniu wewnętrznych granic, które krępują ich rozwój gospodarczy, czyli po zjednoczeniu, powinny szukać swojego „szczęścia” w ekspansji na wschodzie, w opanowaniu i gospodarczym wyzyskaniu Polski i zachodnich rubieży Cesarstwa rosyjskiego.

Wpisujące się w tradycję romantyzmu były koncepcje poetów i publicystów niemieckich takich, jak Ernst M. Arndt, Johan Wolfgang Goethe czy Fryderyk Schiller. Arndt pisał o Renie jako rzece niemieckiej, a nie granicznej. Poza tym propagował pogląd, że „... ojczyzna niemiecka sięga tak daleko, jak sięga język niemiecki...”⁴

Oparta na racjonalnej gospodarce, a nie fantazjach czy polityce grabieży była pochodząca z początku lat 20. XVIII wieku koncepcja profesora ekonomii Friedricha Lista (1789 – 1846), twórcy projektu Niemieckiego Związku Celnego oraz pomysłodawcy środkowoeuropejskiej sieci kolejowej, która miała być podstawą do utworzenia z państw niemieckich, Austrii i Węgier swoistej wspólnoty wielkoprzemysłowej. List widział zjednoczone Niemcy jako hegemonia politycznego i gospodarczego w tym związku.

Rozwinał koncepcje Mitteleuropy Paul de Lagarde (1827 – 1891) niemiecki filozof, kulturoznawca i orientalista. Jej obszar widział jako tożsamy z obszarem I Rzeszy

^{3 3} I. Goworowska - Puchala, *Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu*, Toruń 1997, s. 9 - 10

⁴ W. Czapliński, A. Gatos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Ossolineum 1990, s. 431

Niemieckiej, pośrednio żądając włączenia Alzacji, Lotaryngii, Czech, Moraw i części Niderlandów do Niemiec. W swoim najważniejszym dziele „Deutsche Schriften” pisał o Mitteleuropie „jako państwie Niemców”, któremu miały być podporządkowane oprócz wyżej wymienionych terytoriów Austro – Węgry jako „kraj bez mężów stanu i bez zmysłu politycznego” oraz kraje bałkańskie jako „pozbawione przymiotów ducha”. Czechów i Węgrów widział jako „balast historii” jednakże zdalny do dobrej służby.⁵

Warto wspomnieć też o wysiłkach dwóch polityków austriackich: premiera Austrii księcia Feliksa Schwarzenberga i ministra handlu Karola L. Brucka, którzy w latach 1849 – 1853 propagowali ideę środkowoeuropejskiego związku celnego pomiędzy monarchią naddunajską a Związkiem Niemieckim ze ośrodkiem dyspozycyjnym w Wiedniu.⁶

Za swoiste wcielenie w życie koncepcji Mitteleuropy możemy uznać dzieło „żelaznego kanclerza” Ottona von Bismarcka, którego polityka przyniosła zjednoczenie Niemiec (1871) i powstanie II Rzeszy, wzbogaconej o nabytki terytorialne kosztem Danii i Francji (Alzacja, duże połacie Lotaryngii, Szlezwik i Holsztyn). Należy zwrócić uwagę na to, że po wygranej z Austrią w 1866 roku nie zmusił tego kraju do oddania żadnego terytorium, tylko do uznania swojej supremacji w regionie. Przekształcone w monarchię dualistyczną Austro – Węgry stały się niedługo potem partnerem polityczno – gospodarczym Rzeszy, na związku tych dwóch państw zaś można było budować plany urzeczywistnienia koncepcji Mitteleuropy. Jednakże dopiero w drugiej połowie 1918 roku mieszana komisja niemiecko – austriacko – węgierska stworzyła projekt sojuszu gospodarczego, który w skutek klęski państw centralnych w „wielkiej wojnie” nie wszedł w życie.⁷

Jak widać, myśl o supremacji narodu niemieckiego nad trzonem, centrum Starego Kontynentu ma długą historię. Zmieniające się na przestrzeni lat koncepcję stanowiły bazę dla tego dla nas najbardziej interesującego projektu, jakim była wizja Mitteleuropy autorstwa F. Naumanna.

Myśl Fryderyka Naumanna

Zanim przejdziemy do omawiania kluczowej dla tej pracy koncepcji, warto było by omówić sylwetkę jej autora. Fryderyk Naumann urodził się w 1860 roku w rodzinie pastora luterńskiego. Zgodnie z życzeniem ojca ukończył studia teologiczne w Lipsku. Młodość Naumanna przypada na czas wielu ważkich wydarzeń w polityce niemieckiej i europejskiej, są to m. in. zjednoczenie Niemiec w 1871 roku, polityka Kulturkampf od 1872, obowiązywanie ustaw wyjątkowych przeciw socjalistom od 1878.⁸ Na przełomie lat 70. i 80. młody Frederich zaczyna interesować się polityką i sprawami społecznymi, zaczyna udzielać się w ewangelickich zrzeszeniach robotniczych. Interesuje się w tym czasie dziełami Marksa, zaczyna też własne studia nad naukami politycznymi, społecznymi i ekonomią. W roku 1894 zostaje redaktorem naczelnym nowopowstałego tygodnika „Die Hilfe” (niem. *pomoc*). W 1907 roku zasiada w parlamencie niemieckim (Reichsrat) z ramienia ugrupowania Freisinnige Vereinigung. Na przełomie XIX i XX wieku F. Naumann rozwija kontakty z działaczami politycznymi różnych odcieni, początkowo głównie z socjalistami (np. z przyszłym prezydentem Austrii Karolem Rennerem, który napisze do „Die Hilfe” kilkanaście

⁵ J. Chodorowski, *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru 1800 – 1945*, Ossolineum 1972, s. 52

⁶ J. Pajewski, *Mitteleuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Instytut Zachodni, Poznań 1959, s. 1 - 2

⁷ J. Pajewski, wyd. cyt. s. 380 - 381

⁸ A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia 1871 – 1945. Podręcznik dla szkół średnich*, PWN, Warszawa 1995, s. 21

artykułów pod pseudonimem Rudolf Springer⁹). W 1900 roku wydaje obszerną broszurę pod tytułem „O demokracji i cesarstwie. Podręcznik polityki wewnętrznej”. Opisał tam m. in. tezę o prymacie polityki zagranicznej nad wewnętrzną. Jak pisze Janusz Pajewski: ¹⁰

„W potęgę państwa na zewnątrz upatrywał gwarancję dobrobytu społeczeństwa i posiadanych przez nich wolności”

„W rozumieniu Naumanna bowiem (...) polepszyć dolę robotnika można było tylko przez (...) przerzucenie na modłę angielską znacznej części kosztów produkcji na barki ludności krajów poddanych eksploatacji imperialistycznej”

Ostatnie lata przed pierwszą wojną światową Fryderyk Naumann poświęcał na publicystykę na łamach swojego tygodnika oraz na rozwijanie „znajomości politycznych”. Jeszcze na początku 1914 roku był obecny na zjeździe parlamentarzystów niemieckich i francuskich w Bazylei, skąd wyniósł bardzo pozytywne wrażenia, które między innymi przedstawił w dwuzeszytowym dziełku „Deutschland und Frankreich. Der Deutsche Krieg” (wydano w Stuttgarcie i Berlinie, 1914). Od wybuchu wojny do maja 1915 publikował swoje poglądy na wojnę i jej cele w „Pomocy”, potem zajął się uporządkowaniem swoich zapatrywań w formie większego dzieła. W ten sposób w październiku 1915 roku na półki księgarskie w całej Rzeszy, a niedługo potem i Austrii trafiła „Mitteleuropa”.

Podstawową myślą tej książki, wyłożoną już na pierwszych kartach, był pomysł utworzenia zespołu składającego się z Rzeszy i Austro – Węgier, do którego mogłyby później dołączyć inne państwa. Posłużę się tutaj kilkoma cytataми z pracy Naumanna (Wszystkie pochodzą z książki J. Pajewskiego *Mitteleuropa. Studia*, gdzie na 26 stronnicach autor daje nam obszernie streszczenie z własnym komentarzem interesującego nas dzieła. Ze względu na to, że oryginalne dzieło Naumanna było dla Mnie niedostępne, opieram się często na tymże streszczeniu):

„Oczy nasze kierują się ku przestrzeniom Europy Środkowej od Morza Północnego i Bałtyckiego do Adriatyku i południowych krańców równiny naddunajskiej. Weźmy mapę do ręki i zobaczymy kraje leżące pomiędzy Wisłą a Wogezami, pomiędzy Galicją a Jeziorem Bodeńskim. Przestrzeń tą wyobraźmy sobie jako jedność, jako kraj bratni, jako związek obronny, jako teren gospodarczy”

Z wywodów F. Naumanna wynika, że już w 1915 roku przewidywał oderwanie Królestwa Polskiego od Rosji i związanie go w jakiejś formie z Mitteleuropą, czy to w formie państwa kadłubowego, protektoratu, rozwiązania Austro – Polskiego czy w jakikolwiek inny sposób, który zagwarantowałby przesunięcie linii wpływów dalej na wschód.

„Bardzo być może, iż wskrzeszenie Polski będzie najsilniejszym bodźcem do utworzenia ‘Mitteleuropy’ ”

„Nawet, jeśli Niemcy i Austro-Węgry stopią się w jedną całość gospodarczą, nie utworzą jeszcze wielkiego światowego organizmu gospodarczego”

Po zintegrowaniu ze sobą Niemiec, Węgier i Austrii do Mitteleuropy miałyby dołączać kolejne państwa. Janusz Pajewski po analizie też Neumanna doszedł do wniosku, że do projektowanego związku miały przystąpić państwa niderlandzkie (wraz z ich koloniami), Serbia, Rumunia, Bułgaria, Grecja, być może państwa skandynawskie; w każdym razie na

⁹ J. Pajewski, wyd. cyt., s. 113

¹⁰ J. Pajewski, wyd. cyt., s. 114

południowej flance chodziło autorowi Mitteleuropy o zabezpieczenie szlaków handlowych i komunikacyjnych do Turcji.¹¹

Ciekawie wyglądają poglądy Naumanna na kwestie ustrojowe projektowanej wspólnoty polityczno – gospodarczej. Widział ją nie jako „państwo związkowe”, ale jako „związek państw”, swoiste „nadpaństwo” (*oberstaat*). O kompetencjach związku powinien decydować on sam w drodze negocjacji jego członków. Wg. Naumanna jak najszerzy krąg spraw regionalnych i lokalnych powinien być wyłączony z kompetencji organów związku. Wskazuje tutaj np. na sprawy języka na terytoriach mieszanych narodowościowo:

„Odtąd Polak w Prusach, a Niemiec w Banacie nie powinien być narażony na niepotrzebne trudności językowe”

Poza tym uważa F. Naumann za wskazane istnienie osobnych parlamentów narodowych w państwach członkowskich. Organem związkowym ma być „rząd gospodarczy”, który przejmie od rządów narodowych część ustawodawstwa gospodarczego. Organem wspólnym miała być też jakaś instytucja o charakterze obronnym, militarnym, lecz autor wyraża się o niej mgliście i ogólnikowo; jasno został zarysowany tylko postulat jednakowych zasad ustalania poboru rekruta i wydatków wojskowych.

Oprócz tego instytucjami „ponadpaństwowymi” miały być: ministerstwo spraw zagranicznych, bank emisyjny ze wspólną walutą, kodeks spółek handlowych oraz prawo pracy¹². Zwraca uwagę podobieństwo tych tez do rozwiązań praktycznych stosowanych przy tworzeniu takich organizacji jak EWG czy UE; zwłaszcza losy tej ostatniej przypominają żywo niektóre tezy Neumannowskie, zwłaszcza wciąż aktualny dylemat: UE – związek państw czy „nadpaństwo”?

Tak pokrótce można przedstawić główne tezy książki „Mitteleuropa”. Obszerne to dzieło, bo liczące prawie 300 stron można streścić tak bardzo, ponieważ było ono przeznaczone nie do czytelnika fachowego, ale do szerokich rzesz czytelników, których autor chciał pozyskać dla swojej idei, co wymagało częstego „rozpisywania się”, licznych uproszczeń, a czasem i przemilczeń (spowodowanych bądź przez cenzurę wojenną, bądź będącym celowym zabiegiem autora). Zabiegi te miały ułatwić tezom książki trafienie do „umysłu i serca” czytelnika nad Renem, Łabą, Sprewą czy też Dunajem. Trzeba przyznać, że praca Fryderyka Naumanna odbiła się głośnym echem w ówczesnej Europie, sprzedawała się bardzo dobrze i miała dużą nośność propagandową. Wielu publicystów, takich jak Albert Ritter czy profesor prawa karnego Franciszek von Liszt rozwijało koncepcje Naumanna wzbogacając ją własnymi pomysłami.¹³ Naumanna za „Mitteleuropę” podziwiano, chwalono, rzadziej łajano, ale prawie wszyscy uważali ją za koncepcję ciekawą i wartą brania pod uwagę. Jednakże sfery rządowe Niemiec wykorzystywały ją tylko w celach propagandowych, nie zwracając większej uwagi na utworzoną w lutym 1916 roku komisję roboczą ds. Mitteleuropy pod przewodnictwem F. Naumanna z udziałem znanych nazwisk świata polityki, ekonomii i przedsiębiorczości.¹⁴ Chyba jedynym, realnym wpływem tej koncepcji na politykę państw centralnych wydaje się być Akt 5 listopada. Dokument ten jednak też był w dużej mierze stworzony na potrzeby propagandy. Piękne pomysły musiały ustąpić miejsca brutalnej rzeczywistości wojennej, gdzie narzędziem prowadzenia polityki przez państwo niemieckie była grabież i wyzysk na skalę przemysłową. W takich warunkach Mitteleuropa musiała pozostać mrzonką.

¹¹ J. Pajewski, wyd. cyt., s. 117 - 118

¹² B. Koszel, *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo- i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Instytut Zachodni, Poznań 1999, s. 22

¹³ J. Pajewski, wyd. cyt., s. 130 - 131

¹⁴ B. Koszel, wyd. cyt., s. 22

Zakończenie

Koncepcje podobne do Mitteleuropy tworzone w Niemczech w dwudziestoleciu międzywojennym. Niemcy przez rewizję traktatu wersalskiego dążyły do odzyskania utraconych terytoriów i powrotu do granic sprzed 1914 roku. Także w hitlerowskiej polityce zbierania ziem niemieckich w latach 1936 – 1939 można dopatrzeć się dalekiego echa koncepcji naumannowskiej. Widać z tego wyraźnie, że myśl ta ewoluowała od początku XIX wieku do lat 30. XX wieku w program coraz bardziej zaborczy; od zjednoczenia Niemiec, do utworzenia jeszcze dobrowolnego związku państw aż po chorą wizję zniszczenia Europy Środkowej i zbudowania na jej gruzach „Tysiącletniej Rzeszy”. Okazuje się, że niemiecka megalomania w połączeniu z nieuzasadnioną pychą i chęcią dominacji jest zjawiskiem periodycznym o natężeniu, którego wykres przypominałby sinusoidę. Przyszło nam żyć w Europie początku XXI wieku, gdzie w pewnym sensie, idea Mitteleuropy ziściła się w formie Unii Europejskiej i Rady Europy. Miejmy nadzieję, że organizacje te, powołane w szczytnych celach, nie staną się parawanem dla paskudnych egoizmów państw chcących wyzyskać swoją mocniejszą pozycję dla stłamszenia słabszych partnerów.

Bibliografia

1. Barbier B. *Mitteleuropa. Definicja geograficzna*, Przegląd geograficzny luty – marzec 1992
2. Puchala – Goworowska I. *Mitteleuropa. Rdzeń Starego Kontynentu*, Toruń 1997
3. Chodorowski J., *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru 1800 – 1945*, Ossolineum 1972
4. Czapliński W., Gatos A., Korta W., *Historia Niemiec*, Ossolineum 1990,
5. Pajewski J., *Mitteleuropa. Studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Instytut Zachodni, Poznań 1959
6. Radziwiłł A., Roszkowski W., *Historia 1871 – 1945. Podręcznik dla szkół średnich*, PWN, Warszawa 1995
7. Koszel B., *Mitteleuropa rediviva? Europa Środkowo– i Południowo-Wschodnia w polityce zjednoczonych Niemiec*, Instytut Zachodni, Poznań 1999

Inne materiały

1. Mapa wyznaniowa Europy Środkowej, 1901 rok. Źródło: Wikipedia